

СТІШОВА НАТАЛІЯ

кандидатка історичних наук, заступниця директора Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

STISHOVA NATALIYA

a Ph.D. in History, deputy director of the National Academy of Sciences of Ukraine M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology

Бібліографічний опис:

Стішова, Н. (2021) Подорожні нотатки етнографа. *Народна творчість та етнологія*, 3 (391), 144–148.

Stishova, N. (2021) Travel Notes of the Ethnographer. *Folk Art and Ethnology*, 3 (391), 144–148.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ ЕТНОГРАФА

Улітку 2021 року нам трапилася щаслива нагода подорожувати однією зі слов'янських країн Південно-Східної Європи (на Балканському півострові) – Чорногорією (*Crna Gora / Црна Гора*, міжнародна назва країни *Montenegro / Монтенегро*)¹.

Ця країна зачарувала нас непростю історією, своїм етнографічним колоритом, традиціями, давньою архітектурою, і, звісно, своїми краєвидами, старовинними містами, кам'яними спорудами (храми, монастирі, замки, фортеці тощо). Під час подорожі ми відвідали такі міста й містечка (общини), як *Подгориця* (столиця, де працюють парламент і уряд), *Цетине* (колишня столиця, де міститься резиденція президента), *Тиват*, *Будва*, *Вірпазар*, *Бар*, *Ульцинь*, *Петровац*, *Светі-Стефан*, *Котор*, *Негуші*, *Добра Вода*, а також *гору Ловчен* (1 749 м). Ця гора має дві вершини – Штирвник і Єзерський Верх (це націо-

нальний парк в общині Цетине, де, згідно із заповітом, похований митрополит Петро II Петрович Негош, а в 1974 році на вершині гори йому споруджено мавзолей). Також побували на *Скадарському озері / Skadarsko jezero* (назване на честь міста Шкодер / Shkodër (Північна Албанія, хоча більша частина озера знаходиться на території Чорногорії) – тектонічне озеро, найбільше на Балканському півострові (площа залежить від рівня води та пори року – від 390 до 530 км²). Скадарське озеро – одне з небагатьох місць у Європі, яке є природним і культурно-історичним заповідником, що перебуває під захистом ЮНЕСКО. Воно вражає навколишніми краєвидами, серед яких розмістилися монастирі, фортеці, і, звісно, воно є природним ареалом життя кучерявих пеліканів, занесених до Червоної книги, та великого гніздування інших птахів (налічують понад 270 видів).

Скадарське озеро має багато островів, кожен із яких має свої особливості. Старі кам'яні монастирі на островах (Вранине, Старчево, Бешка, Морачник, Ком) свого часу відігравали роль духовних центрів країни, а нині доступні для відвідування. На одному з таких укріплених островів стоїть монастир Ком, збудований у XV ст. Певний період тут навіть була розміщена резиденція Зетської митрополії. У 1831 році в монастирі висвячено в сан архімандрита Петра II Петровича Негоша. Головна церква монастиря присвячена Успінню Пресвятої Богородиці, і це єдиний храм на Скадарському озері, де збережено оригінальні фрески. Нині тут діє чоловічий монастир Чорногорсько-Приморської митрополії Сербської православної церкви (із 1998 р.), у якому живуть і проводять дні в молитві два ченці, а також доглядають за територією монастиря, храмом, будиночком для паломників, мають свою пасіку, садок (оливкові та фруктові дерева), виноградник тощо.

Подорожуєш Чорногорією і здається, що за сотні років тут нічого не змінилося. Атмосфера спокою і тиші, яку переривають лише звуки природи. Саме в такі моменти розумієш, що всім керує природа, а не людина. Нам залишається слухати та коритися цій ідилії.

Кам'яні фортеці зачаровують своєю силою і могутністю, монастирі – стриманістю та святістю, а місцеві жителі – неймовірною добротою, товариським ставленням і гостинністю; вони завжди раді допомогти та поспілкуватися. Загалом чорногорці – дуже релігійна нація. Наведемо такий факт: хлопець-екскурсовод на Скадарському озері Петар Йолічич (22 роки) на запитання на честь кого йому дали ім'я відповів із великою гордістю, що народився на свято Петра і Павла, тому й назвали його іменем апостола Петра. На свята та в неділю чорногорці відвідують храми, влаштовують гостини, усі відпочивають, у містах, містечках та селах не працюють навіть магазини.

Мандруючи гірськими дорогами, ми завітали до сільської хати (по-чорногорському –

куча) в с. Негуші (общини Цётине), де господарі радо зустріли нас, і ми відразу порозумілися. Запросили нас на терасу, розповідали про своє життя, родину та чим займаються. Основне їхнє заняття, яке продовжують від батька, діда, – скотарство, виробы з м'яса (*пришт* / *прошту* – в'ялене свиняче стегно), сироваріння, виготовлення соків і алкогольних напоїв (*ракія* (фруктова горілка із винограду, яблук, груш, слив) і *вина*), заготовляють також гірські трави для цілющих чаїв. Згодом показали нам спеціальну будівлю, де роблять *пришт* – це кам'яне високе приміщення (прохолодне), із закопченими всередині стінами, без вікон і з відкритим горищем. Температуру взимку підтримують *ватрою* (підпалюють маленьку купку дров, яка переважно димкує). Процес виготовлення *пришт* триває близько двох років (соління, сушіння, в'ялення, дозрівання).

У подальшій бесіді ми дізналися про традиційне чорногорське вбрання, яке побутує і в наші дні, переважно як святковий та обрядовий одяг. Найбільш збережений чоловічий народний костюм. Чорногорець середнього й літнього віку з гордістю надягає традиційне вбрання в особливо урочистих випадках (на релігійні та державні свята, гостину, весілля тощо). На весіллі народний костюм обов'язковий для нареченої і сватів. Якщо в нареченої немає такого вбрання, то його купують або беруть в оренду. Останнім часом у Чорногорії елементи традиційного строю дедалі ширше проникають у міський одяг, особливо серед молоді. У кожному містечку велику популярність мають *клапи* (вокальні ансамблі, учасники яких, звісно, виступають у традиційному вбранні).

Найбільше місто, яке є і столицею Чорногорії, називається *Подгориця* – адміністративний центр, де працює уряд і парламент. Освітньо-наукову сферу представляє *Університет Чорногорії / Університет Црне Горе* та *Чорногорська академія наук і мистецтв / Црногорска академија наука и умјетности*. Однак історичною і культурною столицею вважається місто

Цетине / Цетинье, у якому перебувають президент та митрополит Чорногорії і Примор'я Сербської православної церкви. Тут розташований відомий у православному світі Цетинський монастир (1484) – резиденція чорногорських митрополитів, у якому зберігається кілька найважливіших святинь православних християн: Десниця Іоанна Хрестителя та фрагмент Животворящого Хреста Господнього, моці митрополита Чорногорії і єпископа Петра Цетинського (Петро I Петрович Негош) – засновника монастиря. Невеликий центральний Храм у Цетинському монастирі названо на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Здавна ченці монастиря мали свої господарства, виготовляли вино, олію, настоянки з трав, а також у горах збирали гриби і трави. Місцеві обителі були ще й скрипторіями. Тут віками в особливих майстернях переписували церковні книги. Деякі з них збереглися дотепер і є найціннішими експонатами в експозиціях музеїв по всьому світу.

Ще одна особливість Чорногорії – її релігійні свята, визначені на державному рівні дати, які вважаються важливими й у християн, і в мусульман: їх відзначають у країні з великим розмахом представники всіх релігійних конфесій. Найважливішими святами в Чорногорії, як у всьому християнському світі, є Різдво та Великдень, традиції, святкування яких передають із покоління в покоління. До прикладу, напередодні Різдва (*Бадні дан / Дубовий день*, 6 січня) господар і всі чоловіки дому до схід сонця ідуть в ліс заготовляти деревце молодого дуба (*бадняк*, нині переважно дубові гілки із сухим листям), що символізувало поліно, яке пастухи принесли Йосипу і Марії, щоб вони могли розпалити вогонь і нагріти печеру, у якій народився Ісус Христос.

Жінки в цей час випікають пончики (замішують пісне дріжджове тісто ввечері напередодні, тобто 5 січня), щоб цілий день пригощати гостей і домашніх, також печуть *погачу* (пісний коровай, усередині якого запікають металеві монетки – «на щастя та достаток») і

готують пісню вечерю. На *Бадні дан* нічого не можна позичати і брати в борг. До цього дня в хаті має бути вже прибрано. Коли починало сутеніти, жінки вносили до вітальні соломку та встилали нею підлогу, що символізувало народження Христа в яслах. На підлозі, просто на соломі, накривали вечерю (*пасуля-пребранца / тушкована квасоля, приганиці / пончики, мед, риба тощо, а також вино та ракія*). В очікуванні чоловіків жінки стояли із запаленими свічками вздовж кімнати. Першим заходив голова сім'ї, промовляючи: «Добро вєче и сречно вам бадне вєче», на що відповідали: «Све Вам сречно и честито било», при цьому осипаючи чоловіків пшеницею. *Бадняк* приносять додому стільки, скільки живе чоловіків та хлопчиків у домі, а ще для ангела, для Немовляти-Ісуса, один – за вдалий рік і кілька зайвих про всяк випадок, найголовніше, щоб було непарне число гілочок, деревець. Увечері біля церкви починають складати принесені гілочки чи деревця в спільне багаття. Вірили, що велика й іскриста *ватра* пророкує вдалий і щасливий рік, міцне здоров'я, збільшення сім'ї тощо. Після завершення Служби Божої священник виходить на вулицю і тричі промовляє: «Христос се роди!», а люди відповідають: «Ваистину се роди!». На обряд «налаганье бадняка» збирається дуже багато людей, а по завершенню всіх присутніх пригощають пончиками (*приганиці*) та гарячою ракією на травах. Чорногорці 7 січня, як і весь православний світ, святкують *Божич* (Різдво). Зафіксовано стародавній Різдвяний звичай, який подекуди залишився й донині – запрошення *полазника* або його ще називають «*радован*». Це має бути шанований чоловік, який рано-вранці на Різдво приходить до запрошеного дому із задалегідь заготовленою гілкою дуба та, звісно, із вітаннями до свята, а господар його щедро посипає пшеницею. *Полазник* підходить до грубки, де тріщить у вогні поліно дуба, вітається з ним: «Добро утро, бадняци-веселяци!». Потім б'є гілочкою по розжареній деревині й по кімнаті розлітаються іскорки; при цьому при-

мовляє: «Колико варниця, толико мушких глава у кући, толико радости, среће и успеха! Колико варниця, толико говеда, оваца, коња у дворишту!» / «Скільки іскор, стільки чоловіків в домі, стільки радости, щастя і успіхів. Скільки іскор, стільки і худоби, овець, коней у дворі!». Полазника пригощають, потім усі присутні тричі цілуються й кажуть: «Мир Божий, Христос се родіо!», на що відповідають: «Ваістину се родіо!». Так вітаються на Різдво з усіма, кого зустрінуть.

Важливого значення серед віруючих Чорногорії має свято *Васкрс*, або *Ускрс* / Великдень. До цього дня печуть *пиніци* / паски й фарбують яйця. Дотримуються давньої традиції: перше пофарбоване яйце в червоний колір і освячене зберігають до наступного Великодня. Їх називають «*чувар-куча*» (хранитель дому) і впевнені, що вони не псуються, дехто навіть вживає їх перед Великим постом наступного року. На свято чорногорці, як і весь православний люд, під час зустрічі *хритосоватъся* / христосуються. Після Великоднього Богослужіння зазвичай накривають спільні столи біля церкви й трапезують, при цьому вітають один одного й христосуються з крашанками, визначають найміцнішу.

У Чорногорії 12 травня широко відзначають День святого Василя Острозького (один із найбільш шанованих священнослужителів православної церкви та покровитель Чорногорської Республіки). Мошці святого зберігаються в Острозькому монастирі (Чорногорія), який висічений у скелі. Щодня тут збирається багато охочих поклонитися мощам святого з надією отримати благословення на будь-яку добру справу та починання. Своім подвижницьким прикладом він показував людям, що в будь-якій ситуації потрібно радіти життю й дякувати Богові за те, що маєш.

Цікавий обряд зафіксовано в містечку Добра Вода в капличці на честь Святого Духа. Прийшовши до храму, зустріли нас вітальним словом: «Светчим празником» (19 серпня на Спаса (освячують лише

виноград)). Свічки як у цій капличці, так і повсюди в Чорногорії ставлять перед входом до храму в спеціальні свічники, заповнені піском або ж піском із водою. У Богослужінні активну участь брали всі присутні (спів, читання). Після відправи Божественної Літургії, здійснювалося заупокійне Богослужіння (Панахида), яке відбувалося нетрадиційно. Посередині каплички розмістили столик, на якому задалегідь покладено хліб, вино та мисочку із зерном. Священник вийшов із вівтарної частини, став перед столиком і розпочав Панахиду. Потім узяв хліб, перевернув його і в отвір знизу налив трішки вина, тоді знову перевернув його і, продовжуючи молитву, почав обертати хліб за сонцем. У цей час до процесу обертання приєдналися чотири парафіянки, а всі присутні вибудувалися ланцюжком, узявши за плече один одного, таким чином долучившись до заупокійної молитви. По завершенні відправи кожного, хто був на Службі Божій, панотець наділив шматочком хліба.

Окрім релігійних, у Чорногорії пишно відзначають державні свята – День незалежності, День оголошення незалежності та День державності, а також фестивалі на різну тематику (мистецьку, спортивну, природничу тощо).

Хоча Україна безпосередньо з Чорногорією і не межує, проте в культурах обох держав, як засвідчують наведені спостереження, є чимало спільного.

Тож не випадково, що впродовж 2007–2020 років між Чорногорією та Україною було укладено низку угод, серед них – «Про співробітництво в галузі культури» та «Про співробітництво в галузі науки та освіти». На пошану видатних діячів і дружніх стосунків між державами в Подгориці відкрито пам'ятник Тарасові Шевченку, а в Києві (на території КПІ ім. І. Сікорського) у 2013 році – пам'ятник митрополитові Петру II Петровичу Негошу, філософу, реформатору, літератору, автору багатьох віршів і поем.

Примітка

¹ Територія Чорногорії на південному заході омивається Адриатичним морем. Межує країна з Хорватією, Боснією і Герцеговиною, Сербією, Албанією. Найбільшу частину населення (близько половини) становлять чорногорці, дещо менше – серби, а далі йдуть боснійці, слов'яни-мусульмани, албанці, росіяни, українці та ін. За віросповіданням православні перевищують 70 % людності, також є мусульмани-суніти та католики.

З історичних джерел відомо, що в I тис. до н. е. територію Чорногорії населяли іллірійські племена, які створили власну державу (IV–V ст. до н. е.). Наприкінці IV ст. до н. е. землі сучасної Чорногорії входили до складу Східної Римської (Візантійської) імперії. На початку VII ст. Адриатичне узбережжя заселяли слов'янські племена, які швидко стали панівним етносом і асимілювали значну частину місцевого населення. Було утворено слов'янську державу Дукля, правителі якої – васали візантійського імператора. В XI ст. Дукля стає незалежною державою із заснуванням у ній католицького архієпископства із центром у м. Барі. У 1080 році Дукля перейменована в державу Зета, яка проіснувала до 1186 року (приєднано до сербського князівства Рашка). У 1356 році Зета відокремлюється від Рашки. На землі нинішньої Чорногорії з 1421 року розгортається боротьба між Венецією, Сербією та Османською імперією. Налякані османською загрозою 1455 року представники Зети присягли на вірність венеціанцям, які започаткували назву держави Чорногорія (Монтенегро). Однак 1499 року османи підкорили всі чорногорські землі (за винятком окремих міст, підконтрольних Венеції), і ця залежність тривала до 1796 року. За цей період утверджується теократичне правління, коли світська влада перебувала в руках цетинських митрополитів (першим було обрано Данила Негош-Петровича, який заснував спадкову династію управління Чорногорією (до 1851 р. – під керівництвом духовенства, до 1918 р. – світські правителі). На

початку XVIII ст. започатковано союзництво Чорногорії з Росією проти Османської імперії. Після Данила Негош-Петровича правителями були митрополит Данило, митрополит Василь, митрополит Петро I, митрополит Петро II. Із 1852 року митрополитом став Данило, який відмовився від духовного сану і продовжив владні повноваження як світський правитель. Після перемоги чорногорців над османами (1858 р. біля Граховаца) було офіційно встановлено чорногорсько-османський кордон, відтак Чорногорія домоглася міжнародного визнання своєї незалежності. Наступним керівником був князь Микола (із 1910 р. – король), який створив постійний уряд, конституцію, власну грошову одиницю та ін., що зміцнило державу, і вона поступово набувала європейського рівня розвитку та досягла статусу королівства. З 1912–1918 років Чорногорія брала участь у війнах (Першій і Другій балканських війнах, проти Болгарії, Австро-Угорщини, Німеччини), що призвело до її окупації австро-угорським військом. Під час еміграції у Франції король Микола та його нащадки були позбавлені права на чорногорський престол і повернення на батьківщину. Після певних протистоянь, так званого «Різв'язного повстання», Чорногорія все ж таки ввійшла до складу Королівства сербів, хорватів і словенців (1918–1941 рр., із 1929 р. – Королівства Югославії). На кінець Другої світової війни Чорногорію введено до складу нової Югославії, потім – Федеративної Народної Республіки, Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, Союзної Республіки Югославія, із 2003–2006 років – член конфедеративного Державного союзу Сербії і Чорногорії. У травні 2006 р. після проведеного референдуму Чорногорія проголосила свою незалежність, яка була визнана і Сербією (Літ.: История Сербии и Черногории. Москва, 2002; Слюсаренко Г. Українсько-чорногорські відносини. Київ, 2009; Руккас А. О. Чорногорія. Енциклопедія історії України: Т. 10: Т–Я. Київ, 2013).